

การแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมทางศาสนาระหว่างโลกตะวันออกกับตะวันตก

ปรีชา ช่างขวัญยืน

การเผยแผ่ศาสนานั้นถ้ามองแง่วัฒนธรรมก็เป็นการถ่ายเทกันระหว่างวัฒนธรรมโดยมีหลักว่าวัฒนธรรมที่แข็งแกร่งหรือเจริญกว่าจะชนะและเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมที่ด้อยกว่า จึงมักจะมีคำพูดว่า "ชนะสงครามแต่พ่ายแพ้ทางวัฒนธรรม" เช่นโรมันชนะกรีกทางการสงครามแต่ก็ถูกกรีกครอบงำทางวัฒนธรรมโดยเฉพาะความเชื่อทางศาสนา ในสมัยอยุธยาไทยชนะสงครามเขมรแต่ก็รับวัฒนธรรมมามาก ชาวตะวันตกมีอิทธิพลทั้งการทหารและการค้าต่อตะวันออกเช่นอินเดียและจีน แต่ก็รับวัฒนธรรมการดื่มชา การกินเครื่องเทศ ซีวิตหรูหราแบบราชสำนักตะวันออกรวมทั้งนำความรู้และความเชื่อไปเผยแพร่ในโลกตะวันตก และด้วยความเชื่อเรื่องพระเจ้าจักรพรรดิตามความคิดในพระพุทธศาสนา พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเลิกการทำสงครามและเปลี่ยนวงล้อแห่งรถศึกอันทรงอำนาจดังดวงอาทิตย์ไปเป็นวงล้อแห่งธรรม นำพระพุทธศาสนาแผ่ไปในทิศโดยรอบเช่นเดียวกับที่เคยทรงแผ่พระราชอำนาจทางการรบ ศาสนาที่อ่อนกว่าเช่นการนับถือภูตผีและวิญญาณ การนับถือสิ่งเหนือธรรมชาติได้กลมกลืนกับศาสนาพุทธกลายเป็นการนับถือเทวดา ในส่วนที่เคยได้รับอิทธิพลศาสนาพราหมณ์มาก่อน การนับถือกษัตริย์เป็นเทพเช่นเป็นพระนารายณ์อวตาร ซึ่งเรียกระบบความคิดเช่นนั้นว่าระบอบเทวราชา ก็เปลี่ยนมาถือกษัตริย์เป็นสมมติเทพ คือเทียบเท่ากับเทพเมื่อพิจารณาจากธรรมะที่ทรงยึดถือบางครั้งถึงกับเทียบว่ากษัตริย์ทรงเป็นพระพุทธเจ้าซึ่งเป็นพระราชาในทางธรรม อันเป็นระบอบที่เรียกว่าธรรมราชา

หากมองแง่ประวัติศาสตร์การถ่ายเทกันระหว่างวัฒนธรรมระหว่างตะวันออกด้วยกันก็ตามหรือตะวันออกกับตะวันตกก็ตามมักมาจากการค้าและการรุกราน เช่นศาสนาอิสลามเข้ามาสู่อินโดนีเซียโดยมากับพ่อค้านานเข้าเมื่อมุสลิมมีทั้งกำลังทรัพย์และกำลังคนก็เข้ายึดเมือง พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 แห่งฝรั่งเศสก็พยายามให้กษัตริย์อยุธยาคือสมเด็จพระนารายณ์มหาราชและพระราชวงศ์เปลี่ยนศาสนา เพื่อประโยชน์ทางการค้าของฝรั่งเศสหรืออาจมีประโยชน์ทางการเมืองร่วมด้วย กษัตริย์มุสลิมนำทัพเข้ายึดอินเดีย แล้วเปลี่ยนให้คนอินเดียเป็นมุสลิมไปได้เป็นจำนวนมากซึ่งก็คือชาวปากีสถานในปัจจุบัน วัฒนธรรมตะวันตกโดยเฉพาะศาสนาคริสต์นั้นเข้ามายังตะวันออกพร้อมกับการค้าซึ่งโดยแท้จริงแล้วแฝงการเข้ายึดครองอำนาจการปกครองเพื่อผลประโยชน์ที่จะได้จากอำนาจบังคับซึ่งจะมากกว่าการค้า การรู้เรื่องราวของดินแดนที่จะเข้ารุกรานเป็นข้อมูลทางยุทธศาสตร์อย่างหนึ่ง การเผยแผ่ศาสนาเป็นพันธกิจของประเทศที่ศาสนจักรยังมีอิทธิพลทางความคิดต่อฝ่ายอาณาจักรอย่างฝรั่งเศสสมัยพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ที่แผ่อิทธิพลเข้ามาในราชอาณาจักรสยามสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่ภายหลังการหาข้อมูลทางยุทธศาสตร์ดังกล่าวก็มีส่วนทำให้นักวิชาการที่สนใจความรู้ที่เป็นวิชาการล้วนๆ เดินทางเข้ามาหาความรู้ที่แปลกใหม่ในสายตาชาวตะวันตก กลับไปเผยแพร่ด้วย ดังจะเห็นได้ว่ามิชชันนารีหลักของตะวันออกเท่านั้นที่นักวิชาการตะวันตกศึกษาแต่ยังรวมศาสนาของชนเผ่าต่างๆซึ่งเป็นการศึกษาเชิงมนุษยวิทยาที่เป็นวิทยาศาสตร์มากกว่าการศึกษาโดยศรัทธาเพื่อจะเผยแผ่ศาสนา

กรณีดังกล่าวจึงเห็นได้ว่าวัฒนธรรมคริสต์ศาสนาเข้ามาในฐานะวัฒนธรรมของผูุ้กรานที่จะทำให้ดินแดนตะวันออกเป็นอารยะตามความคิดตะวันตก โปสโตได้เข้ามาตั้งในดินแดนต่าง ๆ โดยมีมิชชันนารีเข้ามาเผยแผ่ศาสนาเช่นเดียวกับที่มีการตั้งสถานีการค้าและผู้แทนทางการค้า การเข้ามาของศาสนาเป็นไปอย่างจริงจังและเป็นแบบแผน ต่างกับศาสนาที่ชาวตะวันตกศึกษาจากตะวันออกที่เป็นไปในรูปวิชาการ มิใช่ศึกษาภาษาบาลีสันสกฤตหรือจีนเพื่อจะบวช การนำศาสนาตะวันออกไปเผยแผ่ก็มีไฮ้อยู่ในรูปการตั้งวัด การทำพิธีกรรม โดยทั่วไปชาวตะวันตกมักจะมีได้มีศรัทธาในศาสนาอย่างแท้จริง เป็นแต่เพียงเป็นความสนใจพิเศษมากกว่า เพราะคนเหล่านั้นแทบทั้งหมดยังคงมีศรัทธาแน่นแฟ้นในคริสต์ศาสนาอยู่

ในปัจจุบันการเดินทางของข้อมูลรวดเร็วจนไม่ต้องพึ่งการเดินทางอย่างอื่น การสงครามที่จะยึดครองดินแดนก็แทบจะเป็นไปไม่ได้ และศาสนาก็ไม่ต้องอาศัยอำนาจของกองทัพนำไป เสรีภาพในการนับถือศาสนา เสรีภาพทางวิชาการ และการสื่อสารที่รวดเร็วและมากช่องทางที่ได้กลายมาเป็นปัจจัยสำคัญในการถ่ายเทวัฒนธรรมทางศาสนาและวัฒนธรรมด้านอื่น ๆ แทนการค้าและการสงคราม

หากพิจารณาในแง่พลังอำนาจ ไม่ว่าจะยุคสมัยใดศรัทธาย่อมเป็นที่มาของความเคารพนับถือ และความเคารพนับถือย่อมทำให้เกิดความภักดีซึ่งเป็นที่มาของพลังอำนาจ ศรัทธาในสิ่งเหนือธรรมชาติทำให้จารีตประเพณี พิธีกรรม และหมอผี เป็นส่วนสำคัญของวิถีชีวิตไม่ว่าจะเป็นเรื่องความอุดมสมบูรณ์ โรคภัยไข้เจ็บ หรือการรบ ในด้านรูปธรรมความเชื่อแสดงออกในรูปประติมากรรมทางศาสนา เช่น รูปวินัสแห่งวิลเลนดอร์ฟ และหินตั้งในยุคโบราณ แสดงให้เห็นว่าความรู้ในการทำมาหากินอยู่ได้ความรู้ทางศาสนาเพราะศาสนาเป็นฝ่ายบันดาลความอุดมสมบูรณ์ ศาสนาจึงเป็นความรู้ที่สำคัญที่สุด

เมื่อศาสนาเปลี่ยนไปในทางที่เป็นนามธรรมมากขึ้น มีระเบียบกฎเกณฑ์ซับซ้อนมากขึ้น ความรู้เกี่ยวกับศาสนาก็เป็นศาสตร์พิเศษที่ต้องศึกษาเล่าเรียนกันในหมู่ชนชั้นนักบวช เช่นในศาสนาพหุเทวนิยมของกรีกและอินเดียโบราณ ชีวิตที่เปี่ยมด้วยศรัทธาในพลังอำนาจของเทพเจ้าก็ทำให้คนฝากชีวิตและความหวังไว้กับเทพเจ้าผู้ทรงอำนาจในการบันดาลสิ่งต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น เทวปกรณัม คัมภีร์ และพิธีกรรม รวมกันเป็นองค์ความรู้สำคัญของสังคม กิจกรรมของชีวิตจึงดำเนินไปโดยมีความรู้ดังกล่าวเป็นหลักยึด ศาสนาพหุเทวนิยมก็กลายเป็นพลังของยุคสมัยในขณะนั้น แม้ว่าจะมีพลังอื่นเช่นปรัชญากรีกโบราณที่เป็นธรรมชาตินิยมและการวิพากษ์วิจารณ์ศาสนาดังปรากฏในเหตุการณ์ที่โสกราตีสต้องถูกประหารชีวิต แต่พลังความรู้ดังกล่าวก็ดูเหมือนจะไม่อาจต่อต้านพลังอำนาจของพหุเทวนิยมได้ พลังอำนาจนี้เราเห็นได้อย่างเป็นรูปธรรมจากการที่สิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ของรัฐในยุคโบราณล้วนเป็นศาสนสถานอันใหญ่โตอย่างซิกูเรตของซูเมเรียน พีรามิดของอียิปต์ วิหารของกรีกและอินเดียโบราณ สิ่งเหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นสังคมที่ความรู้สำคัญคือศาสนา คนมีทุกข์สุขโดยความบันดาลของเทพเจ้า พลังสูงสุดของสังคมคืออำนาจของศาสนา พลังทางวัตถุนิยมที่เราเห็นว่ามีอำนาจในปัจจุบันในสมัยโบราณถูกกดลงเป็นเรื่องมิจาติฐิ หากไม่ถูกกำจัดก็ถูกทำให้เห็นเป็นความคิดและความรู้เลวทรามต่ำต้อย

ในสมัยกลางพลังดังกล่าวได้เข้มแข็งขึ้นไปอีกด้วยการรวมศูนย์พลังอยู่ที่พระเจ้าองค์เดียว การพัฒนาจากพหุเทวนิยมเป็นเอกเทวนิยมเช่นนี้ก็มีในอินเดียด้วย ดังเช่นความคิดของลัทธิเวทานตะ นอกจากนั้นยังมีการพัฒนาระบบความคิดให้เป็นเหตุเป็นผล และเป็นไปในทางที่ทำให้เห็นว่าชีวิตในโลกนี้เป็นของชั่วคราว โลกนี้เป็นที่ที่คนมารู้จักทุกข์และสุข ดีและชั่ว เพื่อจะเลือกดำเนินชีวิตของตนไปสู่จุดหมายสุดท้ายคือ ความจริงสูงสุด ชีวิตในโลกนี้จึงเป็นเพียงวิถีไปสู่โลกหน้าอันเป็นที่แท้จริงและมีความสุขสงบ พลังอำนาจของศาสนาได้ครอบงำสังคมจนถึงกับทำให้ศาสนจักรมีอำนาจเหนืออาณาจักร ความมั่งคั่งทางวัตถุนำไปใช้เพื่อศาสนา ชีวิตแบบเน้นความสุขทางโลกเป็นชีวิตที่ถือว่าต่ำและเลว ความเชื่อที่ต่างจากศาสนาหลักถูกกดในสถานะที่เป็นมิชฌาติฐิ นกริตนกรอย และศาสนามีอำนาจถึงประหารชีวิตคนในนามพระเจ้าและทำปัพพาทนียกรรมกษัตริย์ที่ไม่อยู่ในครรลองของศาสนาอันเป็นการลงโทษคนทั้งรัฐก็ได้ การที่ศาสนามีพลังอำนาจได้เช่นนั้นก็ด้วยเหตุที่ประชาชนมีศรัทธาในศาสนาและความรู้ทางศาสนาเป็นความรู้อย่างเดียวที่ถือว่ามีความค่าเชื่อถือมากที่สุด จนคนพากันค้นหาคำตอบทุก ๆ เรื่องจากคัมภีร์

ในรัฐไทยอย่างสุโขทัยหรืออยุธยาที่นับถือพระพุทธศาสนา แม้พระเจ้าแผ่นดินจะทรงมีอำนาจสูง แต่ศาสนาก็เป็นพลังสำคัญที่ส่งเสริมพระราชอำนาจ เพราะในรัฐไทยพระเจ้าแผ่นดินจะต้องทรงเป็นธรรมราชาผู้ทรงปกครองโดยธรรม และทรงมีหน้าที่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา พลังอำนาจของพระองค์จึงถูกจำกัดด้วยพลังอำนาจของศาสนา หากไม่ทรงอยู่ในธรรมก็อาจถูกโค่นราชบัลลังก์ก็ได้ ดังนั้นแม้ว่ารัฐสุโขทัยหรืออยุธยาจะรุ่งเรืองด้วยการค้า มีความร่ำรวยทางวัตถุสูง แต่ศาสนาก็ยังเป็นที่ยึดถือสูงสุด พระราชาทรงเป็นผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนาและศาสนาทั้งหลาย ศาสนายังเป็นศาสตร์หรือความรู้สำคัญที่จะนำไปสู่ชีวิตที่เป็นสุขอย่างแท้จริง ศาสนาจึงเป็นพลังอำนาจที่ทั้งรัฐและปัจเจกชนยอมรับให้เป็นอำนาจสูงสุด พระเจ้าแผ่นดินอาจมีอำนาจถึงลงโทษพระสงฆ์ที่ทำให้ศาสนาเสื่อมเสียได้ แต่การทำเช่นนั้นก็ทำในฐานะรักษาและรับใช้ศาสนา มิใช่แสดงว่าทรงมีอำนาจเหนือศาสนา

เราอาจกล่าวได้ว่าพลังอำนาจของศาสนาได้เป็นพลังหลักของโลกมายาวนาน พลังของวัตถุนิยมไม่อาจสู้พลังอำนาจของศาสนาได้ การต่อสู้กันในด้านคุณค่าในสมัยนั้นจึงเป็นการต่อสู้กันของศาสนาต่าง ๆ ที่คนผู้นับถือนำไปเผยแพร่ จนเกิดการปะทะและขัดแย้งกันเช่นในกรณีสงครามครูเสด หรือแม้แต่การต่อสู้กันของโปรเตสแตนต์กับคาทอลิก ฮินดูกับอิสลาม วัตถุนิยมไม่ใช่คู่แข่งของศาสนา ในทุกหนทุกแห่งศาสนาได้สยบวัตถุนิยมไว้ได้เพราะวัตถุนิยมยังไม่มีศาสตร์ที่เจริญพอจะตอบปัญหาใหญ่ ๆ อย่างปัญหาจักรวาลและการแก้ความทุกข์ของมนุษย์ที่เหนือกว่าศาสนาอันเป็นความรู้ที่คนยึดถืออยู่

นับแต่คริสต์ศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมาวิทยาศาสตร์อันเป็นศาสตร์ทางวัตถุได้พัฒนาอย่างรวดเร็วทำให้เกิดการพัฒนาเทคโนโลยี ซึ่งทำให้การค้าเจริญและมีการผลิตเป็นอุตสาหกรรมในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ความรู้ทางดาราศาสตร์ใช้อธิบายเรื่องของจักรวาล ทฤษฎีวิวัฒนาการของดาร์วินใช้อธิบายมนุษย์ว่าไม่ได้มาจากพระเจ้า การแพทย์ที่เจริญขึ้นก็ช่วยลดความทุกข์ทางกายของมนุษย์ การประดิษฐ์ที่ใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีได้กลายเป็นพลังความรู้ที่คนเชื่อมั่นดังพระเจ้าองค์ใหม่ และกลายเป็นพลังที่แข่งขันและต่อสู้

กับศาสนาทั้งในเรื่องคุณค่าและธรรมชาติของจักรวาล โลกและมนุษย์ ดังที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน ความศรัทธาในวิทยาศาสตร์ทำให้เกิดการหาความรู้ด้วยวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ความนับถือวิธีหาความรู้และการได้รับผลจากความรู้วิทยาศาสตร์ทำให้เกิดเทคโนโลยีซึ่งสามารถให้ความสะดวกสบายในชีวิตประจำวันได้ทำให้ประโยชน์ของวิทยาศาสตร์ปรากฏเป็นรูปธรรมและเห็นได้ง่าย อีกทั้งเป็นปัจจุบันและไม่ต้องเปลี่ยนแปลงธรรมชาติของมนุษย์ที่ชอบความสุขทางประสาทสัมผัสไปเป็นตรงข้ามอย่างที่ศาสนาสอน ไม่ต้องควบคุมข่มบังคับตัวเอง ความสุขทางโลกพัฒนาละเอียด ซับซ้อน สนองความสุขทางประสาทสัมผัสแต่ละอย่างอย่างหลากหลาย ชีวิตทางโลกมีใช้เพียงอยู่ได้ แต่ยังคงอยู่ดีอยู่สบาย คนมีศรัทธาในเทคโนโลยีและปรารถนาความสุขชนิดนี้ซึ่งเป็นความสุขในโลกปัจจุบันมากขึ้น ในหมู่คนรวยก็สามารถหาความสุขที่ซับซ้อนหลากหลาย ในหมู่คนจนที่แร้นแค้น ความสุขทางวัตถุในโลกนี้ก็เป็นเรื่องจำเป็นที่ต้องไขว่คว้าก่อนความสุขในโลกหน้า ความแตกต่างระหว่างชนชั้นทางเศรษฐกิจยิ่งมากความสุขแบบวัตถุนิยมก็ยิ่งเป็นที่ปรารถนามาก วัตถุนิยมจึงกลายเป็นพลังหลักของสังคมปัจจุบันและเบียดให้ความหลุดพ้นทางศาสนาและความสุขทางใจศาสนาตกลงไปเป็นอุดมคติระดับสอง พลังที่ศาสนาจะต้องต่อสู้ในปัจจุบันจึงมิใช่ระหว่างศาสนาด้วยกัน แต่เป็นวัฒนธรรมวัตถุนิยมที่โตขึ้นอย่างรวดเร็วและมีพลังมหาศาล จนพลังของศาสนาที่เคยมีมากที่สุดในวันวัฒนธรรมแบบเดิม และได้ถูกบั่นทอนมาโดยตลอดเนื่องจากการปรับตัวที่ช้ากว่าจนด้านทานวัตถุนิยมได้ยากนั้นต้องอ่อนลง ศาสนาที่เคยแข่งขันกันอาจจะต้องรวมพลังกันเพื่อถ่วงดุลวัฒนธรรมวัตถุนิยมและสามารถนำวัตถุนิยมสมัยใหม่ไปเป็นคุณแก่มนุษยชาติให้จงได้ หากพิจารณาเชิงวัฒนธรรมในสภาพเช่นนี้เราจะต้องเปลี่ยนวิธีคิดเกี่ยวกับการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมทางศาสนาเสียใหม่ การแลกเปลี่ยนทางศาสนาระหว่างตะวันตกตะวันออกเป็นเรื่องที่เรามักจะพูดกันอยู่เสมอ ๆ หากพูดเช่นนี้เท่ากับเชื่อว่ามีศาสนาตะวันตกและศาสนาตะวันออก แต่ความจริงไม่มีตะวันตกตะวันออกในสายศาสนาามาตั้งแต่เดิม มีแต่ศาสนาของมนุษยชาติเท่านั้น แยกตะวันตกตะวันออกก็เพราะดูที่ถือหรือที่ตั้งของศาสนาโดยเอาตัวผู้แยกตัดสิน แยกตะวันตก ตะวันออกก็เกิดอติมานะคือความถือว่าฝ่ายตนสำคัญ ความยึดถือว่าตนสำคัญทำให้มองว่าตนเป็นฝ่ายให้อีกฝ่ายหนึ่งเป็นฝ่ายรับและผู้ให้คือผู้เจริญกว่า ศิวิลไซซ์กว่าผู้รับ ศาสดาไม่แบ่งแยกโลก ไม่แบ่งแยกมนุษย์ แต่แผ่ธรรมไปสู่มวลมนุษย์ เพื่อความสุขแห่งมวลมนุษย์ที่ได้รับธรรมและปฏิบัติตามธรรมนั้น ศาสนาไม่ใช่ของตะวันตกหรือตะวันออกแต่เป็นของมนุษย์ทั้งมวล ศาสดาทั้งหลายต่างช่วยกันทำหน้าที่ของท่านในการสั่งสอนมนุษย์ให้เหมาะแก่สภาพแวดล้อมและสภาพจิตใจของเขาเหล่านั้น บรรดาศาสนิกชนทั้งหลายจึงมีหน้าที่ที่จะเข้าใจศาสนาต่าง ๆ ร่วมกัน เพื่อจะให้โลกนี้เป็นที่อยู่อันสงบสุขของมนุษย์ที่ถือธรรมเมื่อศาสนาที่แผ่มาจากต่างทิศได้มาพบกัน การพบกันของศาสนาเป็นการพบกันของธรรมอันเดียวกัน และการพบกันของศาสนิกชนก็เป็นการพบกันของญาติทางธรรม ความยึดมั่นถือมั่นว่านี่คือศาสนาของตนที่ดีกว่าศาสนาของผู้อื่นจึงเป็นความคิดที่คับในแง่ขอบเขตของความคิดและเป็นความใจแคบอย่างยิ่ง ซึ่งทั้งหมดนั้นไม่ใช่หัวใจและความประสงค์ของศาสดาทั้งหลายหรือของพระผู้เป็นเจ้ามนุษย์มีหน้าที่จะปฏิบัติตามธรรมเพื่อชีวิตที่ดีมีคุณภาพยิ่งกว่าจะเสียเวลาไปในการถกเถียงกันว่าศาสนาของใครดีกว่าของใครหรือใครแผ่ศาสนาไปให้ใคร คำถามเช่นนั้นเป็นคำถามที่คิดง่ายที่สุดแต่ห่างความจริงมากที่สุด ห่างความจำเป็นทางจิตใจมากที่สุด และห่างจุดหมายของศาสนามากที่สุด ความต่างในภาษาที่สอน

ในตัวอย่างเรื่องราวที่สอนเป็นแต่ความต่างในวิธีการของศาสนาที่จะให้ธรรมเข้าถึงมนุษยชาติ เมื่อศาสนาเล่าเรื่องที่เกิดขึ้นหรือเล่าเรื่องเปรียบเทียบเพื่อสอนธรรมก็ไม่มี ความจำเป็นต้องพิสูจน์ว่าเรื่องใดเกิดจริงหรือไม่จริง ความเข้าใจเรื่องราวนั้นแล้ว นำไปพิจารณาให้เห็นธรรมและนำธรรมนั้นไปใช้ในการดำเนินชีวิตต่างหากที่สำคัญกว่า ชาวกรีกโบราณกับชาวอินเดียโบราณซึ่งนับถือศาสนาเทวนิยมก็เป็นชาวอารยันที่มีกำเนิดเดียวกัน คริสต์ศาสนากับศาสนาอิสลามก็มีรากฐานเดียวกันนับถือท่านโมเสสและท่านยี่ซัสด้วยกัน พระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ก็อยู่ในวัฒนธรรมอินเดียด้วยกัน พระเจ้าแผ่นดินอินเดียบางพระองค์ก็นับถือฮินดู บางพระองค์ก็นับถือพระพุทธศาสนา ศาสนาใดจะแผ่ไปทางใด ไกลหรือใกล้ อยู่ที่ศรัทธาของศาสนิกชน ศาสนาคริสต์แผ่ไปในดินแดนตะวันตกก่อนแล้วจึงแผ่เข้าไปในแอฟริกาและเอเชีย ศาสนาอิสลามแผ่ไปในดินแดนอาหรับก่อนแล้วจึงแผ่ไปในเอเชียและแอฟริกา ศาสนาพุทธแผ่ไปในชมพูทวีปก่อนแล้วจึงแผ่ไปในดินแดนโดยรอบ ศาสนาแผ่ไปตามเส้นทางการขยายอำนาจบ้าง การเดินทางค้าขายบ้าง นั่นก็เพราะเป็นทางที่คนสมัยโบราณจะไปพบกัน จึงมีแต่จุดที่ศาสนากำเนิดและทางที่ศาสนาแผ่ไป จะเป็นแบบแผ่ไปโดยรอบหรือมุ่งไปทางใดทางหนึ่งก็ได้ ไม่จำกัดว่าตะวันออกไปตะวันตก หรือตะวันตกไปตะวันออก เพราะถ้าเป็นศาสนาของมนุษยชาติโดยรวมแล้วก็ไม่ต้องแบ่งซีกโลกอย่างที่มีศาสตร์แบ่งด้วยเส้นละติจูดหรือลองจิจูด ไม่ต้องแบ่งเป็นของใครตามจุดกำเนิดในโลกหรือตามเชื้อสายของศาสดา หากแต่จัดเป็นศาสนาที่เกิดจากมนุษย์ก็ตาม พระเจ้าก็ตามเพื่อคนทั้งโลก ในความแตกต่างทางศาสนามีความเป็นหนึ่งคือชี้ทางบรรเทาทุกข์ และชี้สู่สุขเกษมสันต์แก่มวลมนุษย์และแก่โลก ในความแตกต่างทางเผ่าพันธุ์มนุษย์มีความเป็นหนึ่งคือต่างก็เป็นมนุษย์ ไม่มีการแบ่งแยกมาก่อน แต่มาแบ่งภายหลังเพราะกิเลสและความเขลา ในความแตกต่างทางพื้นที่มีความเป็นหนึ่งคือต่างก็อยู่ในโลกเดียวกัน และโลกก็ไม่เคยเป็นของใครหรือชาติใดมาก่อนแต่มากำหนดกันขึ้นภายหลัง สิ่งเหล่านั้นเป็นสิ่งที่สมมติขึ้น บัญญัติขึ้นโดยมนุษย์ที่คิดเอาตัวเองเป็นศูนย์กลาง เอาตัวเองเป็นใหญ่ และคิดเพื่อตัวเอง อันเป็นแนวคิดปรัชญาแบบมุ่งเอา ต่างกันศาสดาที่เห็นความจริงแท้ อยู่พ้นจากความคิดแคบ คิดออกไปจากศูนย์กลางสู่มนุษย์ชาติทั้งมวล คิดเพื่อความสงบสุขของโลก อันเป็นแนวคิดปรัชญาแบบมุ่งให้

คนไม่ว่าอยู่ที่ใด จะแบ่งเป็นตะวันตกตะวันออกหรือไม่ ก็มีบางพวกที่เป็นคนคิดแบบมุ่งเอา กับบางพวกที่คิดแบบมุ่งให้ แม้ในสังคม ในละแวกบ้าน หรือแม้อยู่อาศัยในบ้านเดียวกันก็อาจมีคนที่สองพวกนี้อยู่ด้วยกัน และถ้าคิดเช่นนี้ก็ไม่ต้องมีตะวันตกตะวันออก มีแต่คนที่มีธรรมชาติต่างกันเป็นสองพวกในสังคมทุกระดับ ศาสดานั้นมองเห็นบั้นปลายที่เป็นทุกข์มหันต์ของมนุษย์หากยึดปรัชญาแบบมุ่งเอา และเห็นบั้นปลายที่เป็นสันติสุขของมนุษย์หากยึดปรัชญาแบบมุ่งให้ ทรงชี้ทางให้ลดและละกิเลสก็ด้วยเหตุดังกล่าว ทรงให้ช่วยกันลดทุกข์และเพิ่มสุขแก่เพื่อนมนุษย์ก็ด้วยเหตุดังกล่าว ปรัชญาทั้งหลายมิได้มีอะไรใหม่กว่าเดิม ไหว้เสดว่าปรัชญาตะวันตกทั้งหลายเป็นเพียงเชิงอรรถของเพลโต นั่นก็เพราะปัญหาหลักทุกปัญหานั้นเพลโตได้เริ่มอภิปรายไว้หมดแล้ว ที่ไว้เสดกล่าวเช่นนั้นก็ลึกซึ้งอยู่ แต่ยังมีได้วิเคราะห์ไปจนถึงจิตอันเป็นที่มาของความคิดว่าแม้จะเป็นเชิงอรรถของเพลโตก็เป็นเชิงอรรถที่แตกต่างกันบ้างก็มี แตกต่างกันอย่างตรงกันข้ามก็มี หากพิจารณาไปถึงจิตใจมนุษย์แล้วก็จะมึแต่ปรัชญาที่มาจากจิตใจที่มีกิเลสและมุ่งกิเลส กับจิตใจที่ละกิเลสและปราศจากกิเลส ความคิดหรือปรัชญาของใครจะเป็นเช่นไร มีเรื่องดังกล่าวเป็นรากฐานสำคัญ ปรัชญา

ทั้งหลายหากไม่เป็นเชิงอรรถของความยึดกิเลสก็เป็นเชิงอรรถของความละกิเลส คือตัณหา (craving) มานะ (pride) และ ทิฏฐิ (belief)

ณ ที่ใด ตะวันออกก็ตาม ตะวันตกก็ตาม ล้วนประกอบด้วยคนที่มีพื้นฐานจิตใจต่างกัน มีความชอบและถูกอภัยอาศัยในสิ่งที่แตกต่างกัน คนที่เรียกว่าชาวตะวันตกอาจถูกอภัยอาศัยกับศาสนาตะวันออก คนตะวันออกก็อาจถูกอภัยอาศัยกับศาสนาตะวันตก หรือแม้คนตะวันตกด้วยกันหรือตะวันออกด้วยกันก็อาจถูกอภัยอาศัยกับครูผู้สอนศาสนาต่างคนกัน แต่ไม่ว่าจะเป็นกรณีใดทุกคนก็เป็นผู้นับถือศาสนาด้วยกันทั้งสิ้น เหมือนหนึ่งคนชอบสีต่างกันก็ล้วนเป็นคนที่ชอบสีด้วยกันทั้งสิ้น ความหลุดพ้นนั้น จะอธิบายอย่างเป็นบุคคล (person) เป็นตัวตน (self) หรือ ไม่เป็นตัวตน (non-self) ก็ล้วนเป็นคำอธิบายที่จะให้คนซึ่งยังไม่ถึงความหลุดพ้นได้มองเห็นจุดหมายสูงสุดได้อย่างวาง ๆ และมุ่งปฏิบัติมรรคาอันเป็นความละกิเลสเพื่อมุ่งไปสู่จุดหมายของชีวิตดังกล่าว ปุถุชนหากจะถกเถียงกันเรื่องความหลุดพ้นก็จะไปไม่พ้นตรรกวิทยาและทิฏฐิ (belief) ของตน ซึ่งยังเป็นเรื่องห่างไกลความจริงสูงสุดนั้น เพราะเป็นเพียงการถกเถียงทางเหตุผล มิใช่การเข้าถึงความจริงซึ่งต้องอาศัยการปฏิบัติ เหมือนถกเถียงกันว่าที่ด้านหลังของภูเขาจะมีอะไรอยู่หรือไม่ ต่างคนต่างก็มีเหตุผลมีคำตอบ แต่คำตอบที่แท้จริงต้องได้มาด้วยการเดินทางไปดูด้านหลังของภูเขาจริง ๆ นั่นคือทางแห่งศาสนาในเรื่องความหลุดพ้นที่ต้องอาศัยการปฏิบัติ เทวนิยม หรืออเทวนิยม ที่สุดแล้วก็ต้องปฏิบัติ ต้องเดินทางไปตามมรรควิธี ไปสู่ความรู้ประจักษ์ด้วยตนเอง การถกเถียงอันเป็นการแลกเปลี่ยนทางความคิดหรือการแพร่ความคิด การนำศาสนาไปยังดินแดนอื่นอันเป็นการแลกเปลี่ยนศาสนาหรือการเผยแผ่ศาสนา เป็นเพียงปรากฏการณ์เกี่ยวกับความคิดและสถาบันศาสนา ยังมีไซ่แก่นแท้ของศาสนาเพราะยังไม่มีปฏิบัติบำเพ็ญไปตามมรรควิธี ซึ่งมาจากความรู้สึกถูกอภัยอาศัยในวัตรปฏิบัติของศาสนาหรือพระธรรมคำสอนของศาสนานั้น ๆ ความตั้งใจของคนตะวันตกที่เดินทางไปเผยแผ่ศาสนายังประเทศหนึ่งในโลกตะวันออกมิได้ต่างกับความตั้งใจของเขาเมื่อเดินทางไปเผยแผ่ศาสนาไปยังประเทศหนึ่งโลกตะวันตก เพราะมีแต่ความตั้งใจจะไปเผยแผ่ศาสนาเป็นหลัก มิใช่ความตั้งใจจะไปประเทศตะวันออกหรือประเทศตะวันตก ศาสนาไม่มีสัญชาติ ไม่มีเชื้อชาติ ไม่มีฝ่ายตะวันตกหรือฝ่ายตะวันออก มีแต่ให้ข้ามพ้นเรื่องทุกขหรืออนเหล่านั้น ความพยายามที่จะให้มีความแตกต่างในเรื่องฝ่ายเป็นความเข้าใจอย่างปุถุชน มิใช่จิตใจของศาสดา มิใช่ธรรมชาติแท้ของศาสนา สุขและทุกข์ของมนุษย์ไม่เลือกทิศที่ดวงอาทิตย์ขึ้นหรือตก ไม่เลือกกลางวันหรือกลางคืน ไม่เลือกว่าอยู่ ณ ที่ใด ไม่เลือกฐานะชาติกำเนิด ความคิดของศาสนาอยู่พ้นสิ่งเหล่านี้ แต่มุ่งไปที่การทำให้มนุษย์พ้นทุกข์และเป็นสุขไม่ว่ามนุษย์นั้นจะเป็นใคร อยู่ ณ ที่ใด ณ เวลาใด ถ้าเริ่มด้วยการลงมือทำ ศาสนาก็เป็นเรื่องง่ายที่สุด ถ้าเริ่มด้วยการลงมือถกเถียงปัญหา ศาสนาก็เป็นเรื่องยากที่สุด การที่เราจะรู้ให้ชัดว่านักปรัชญาคนใดได้รับความคิดจากพระพุทธศาสนาอย่างไร นักประพันธ์ได้แต่งเรื่องของพระพุทธเจ้าไว้อย่างไร ใครนำเรื่องศาสนาของดินแดนหนึ่งไปสู่อีกดินแดนหนึ่งอย่างไรนั้นก็เป็นเรื่องที่สนใจทางวิชาการ เป็นความรู้เหตุการณ์ เรื่องราว ความรู้สึกนึกคิดและศรัทธาของผู้คนต่อพระพุทธเจ้าและพระธรรมของพระองค์ เรื่องของศาสนาอื่น ๆ ก็เช่นกัน คนตะวันออกเรียนรู้เรื่องตะวันตก คนตะวันตกเรียนรู้เรื่องตะวันออก ที่แท้คือการทำที่มนุษย์เรียนรู้ซึ่งกันและกัน ถ้าเรียนรู้เพื่อเข้าใจกันเพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันก็เป็นสิ่งที่ดี ถ้าเรียนรู้เพื่อข่มเหง เพื่อล่าอาณานิคม เพื่อเอาไรด์เอา

เปรียบก็ไม่ได้ เมื่อลูกศิษย์เล่าให้ขงจื้อฟังว่า เมื่อฉ้อป้าต้องทำคัมภีร์หายได้ตรัสอย่างใจกว้างว่า เจ้านครฉ้อ
ทำคัมภีร์หาย ประชาชนฉ้อก็เป็นผู้เก็บได้ ขงจื้อวิจารณ์ว่า เจ้านครฉ้อใจแคบ พระองค์ควรตรัสว่า
มนุษยชาติทำคัมภีร์หาย มนุษยชาติก็เป็นผู้เก็บได้ นี่คือน้ำใจของผู้มีศาสนาและวัฒนธรรมสูง